

La construcció dels espais de la bibliofília en l'articulisme de Joan Francesc Mira¹

The construction of spaces for bibliophiles in the editorials of Joan Francesc Mira

SERGI SERRA ADSUARA
UNIVERSITAT JAUME I

Artículo recibido el / *Article received*: 14-11-2016
Artículo aceptado el / *Article accepted*: 28-02-2017

RESUM: La biblioteca ha estat un àmbit que ha fascinat l'ésser humà a causa dels diferents nivells interpretatius que aquest espai genera. Aquest treball revisa els assajos periodístics en què l'escriptor Joan Francesc Mira s'hi refereix a fi d'il·lustrar l'heterogeneïtat de representacions que aquest espai de la bibliofília configura i, alhora, comprovar la utilitat de les columnes periodístiques com un gènere textual que permet la reconstrucció global d'un discurs temàtic personal malgrat la fragmentació que és inherent a aquest gènere. Aquests textos exemplifiquen com l'espai real, simplement percebut, esdevé un espai representat gràcies a les adherències culturals que la literatura hi incorpora.

Paraules clau: biblioteca, heterotopia, representació de l'espai, columna periodística, Joan Francesc Mira.

ABSTRACT: A library has been an area that has fascinated humans due to the different levels of interpretation that this space creates. This paper reviews those journalistic essays in which the writer Joan Francesc Mira refers to that kind of surroundings in order to show the diversity of representations that this space for *book passion* conforms and, simultaneously, to test the usefulness of newspaper columns as textual genre that allows the global reconstruction of a thematic personal discourse despite the fragmentation that is inherent in this genre. These texts illustrate how a real space, simply perceived, becomes a space represented through cultural adhesions incorporated by literature.

Keywords: Library, Heterotopia, Space's representation, Newspaper column, Joan Francesc Mira.

1. Projecte «Funcions educatives de la literatura...» (P1.1B2015-62).

«Le monde est fait pour aboutir à un beau livre»
Stéphane Mallarmé

«Podria donar-li un colp d'ull a la biblioteca? Supose que la major part dels llibres deuen ser enquadernats en pell. En una casa com aquesta...»
Joan Francesc Mira, *Els treballs perduts*, capítol II *L'hidra*

1. INTRODUCCIÓ

L'origen de l'escriptura comportà transformacions indubtables en l'organització i la gestió de les incipients comunitats urbanes sorgides en la zona mesopotàmica, on els sacerdots controlaven l'economia gràcies al domini dels símbols escrits. D'aquella gènesi literària ençà, la perenne evolució de les tècniques vinculades a la transmissió del llenguatge escrit ha seduït l'ésser humà a causa de les potencialitats extraordinàries que l'escriptura permet.

Aquesta fascinació ha influït decisivament en l'àmbit polític, el religiós i el cultural, tant en les societats antigues com en les actuals, on la lletra ha esdevingut un element central del funcionament col·lectiu, tot permetent ampliar les capacitats neurofisiològiques dels individus i diversificar la gestió social dels coneixements.

Aquesta suggestió per l'escriptura ha provocat que les persones hàgem gestionat les obligacions administratives o bé els delers culturals per mitjà de la recopilació de tota classe de textos, ja siga en forma de tauleta d'argila, rotllo de paper, quadern de pergamí, còdex, llibre imprès o dispositiu electrònic. De fet, es creen ben aviat espais on dipositar els documents escrits, fet que dona pas a la creació de les primeres protobiblioteques com ara la d'Assurbanipal a Nínive, al segle VII a. C., que acollia textos en escriptura cuneïforme.

D'aleshores ençà, la diversitat tipològica de les biblioteques ha estat enorme atès que cada època històrica ha generat un tipus de relació entre la cultura i la comunitat, sent-ne la biblioteca una excrescència fidedigna. Efectivament, des de la biblioteca mítica de Babel, la del Liceu aristotèlic, l'hel·lenística d'Alexandria, les dels monestirs medievals, les principesques renaixentistes, les privades dels il·lustrats o les nacionals dels estats moderns fins a les biblioteques públiques i les virtuals contemporànies, la catalogació plural d'aquests espais demostra l'heterogènia manera d'entendre l'osmosi entre coneixement i societat.

Tot i aquesta heterogeneïtat de formats i usos, en aquest paper volem esbossar una descripció de l'espai dels llibres per la seua potencialitat a l'hora d'actuar com un gresol on convergeixen diferents nivells d'interpretació. De fet, la biblioteca és un extraordinari punt d'encontre de les dimensions real, imaginària i simbòlica de què parla l'estructuralisme de Lévi-Strauss ja que acull,

respectivament, el factor purament empíric, els valors conceptuals que els estaments socials de cada època hi han projectat i una producció de sentit simbòlic que, gràcies als documents que acull, fluctua de manera molt variable entre el nivell real i l'imaginari.

Certament, la condensació d'aquests nivells interpretatius en uns espais tan delimitats ha estat un pol d'atracció per a individus fascinats pel magnetisme que irradien les obres que aquests indrets acullen. Així és com les biblioteques van esdevenir l'hàbitat predilecte dels bibliòfils.

És el cas de l'escriptor valencià Joan Francesc Mira, que tant en la seua trajectòria novel·lística com en els seus articles periodístics (*El Temps*, *El País*, *Avui*...) ha expressat al llarg de les últimes quatre dècades una constant passió pels referents culturals clàssics i, en el cas que ens convoca, pels espais de la bibliofília: «el paradís podria ser una biblioteca infinita, on els llibres no s'acabarien mai, perquè si s'exhaurien, si no en quedaven més per llegir, voldria dir que s'acabava també l'eternitat» (Mira, 1998: 189).

Aquesta concepció de la biblioteca com a eternitat s'adiu d'allò més a un dels principis que Michel Foucault –seguidor heterodox de l'estructuralisme de Lévi-Strauss– exposava per tal d'analitzar aquells *espais altres* caracteritzats per la capacitat d'anar més enllà de la significació real del lloc que ocupen; en altres mots, indrets que desborden vivencialment la construcció física i funcional que els fita per a aconseguir convertir-se en quelcom més que un espai real. Ens referim al concepte de les heterotopies, encunyat per Foucault i exemplificat en llocs coma ara les fires, els cementiris, els bordells, els jardins, els museus... o les biblioteques.

Efectivament, les biblioteques esdevenen espais que densifiquen el temps, ja que alberguen documents de qualsevol època i d'acumular discursos oposats, pertanyents a estètiques antagòniques i dogmes irreconciliables. Fet i fet, l'àmbit dels llibres encarna una de les paradoxes de les heterotopies: fer convergir diferents temps en un espai fix i immòbil.

Així doncs, pretenem discórrer sobre els significats que els espais bibliogràfics han projectat socialment en diferents èpoques, tot il·lustrant aquesta reflexió a partir dels comentaris sobre aquests espais que Joan Francesc Mira ha anat espargint en les seues columnes periodístiques. Tot i que aquest gènere fillol de l'assaig es caracteritza per una immanent fragmentació que impedeix l'examen exhaustiu d'una matèria, la nostra proposta entén la columna periodística com un *assaig* seriat, ja que aquesta perspectiva ens permetrà revisar aquelles columnes en què Mira aborda el motiu de l'espai dels llibres, ja siga com a tema central del discurs o bé com a circumstància anecdòtica.

Al remat, l'aplec dels assajos periodístics en què Mira en parla és un punt de suport per tal de reflexionar sobre aquest indrets i, alhora, comprovar que l'examen d'aquests assajos seriat possibilita la reconstrucció d'un discurs temàtic personal que es va sedimentant pausadament, al llarg de molts anys, amb cada publicació setmanal.

2. ALGUNES BIBLIOTEQUES MÍTIQUES

Com comentàvem suara, en *Des espaces autres*, Foucault havia proposat una descripció sistemàtica –*hétérotopies*– d'aquells «lieux qui sont hors de tous les lieux, bien que pourtant ils soient effectivement localisables» (Foucault, 1984: 47). Un exemple literari d'aquests espais és la biblioteca infinita descrita per Borges en el ja clàssic conte *La biblioteca de Babel*, en què descriu una biblioteca que configura i substitueix tot l'univers. La *indefinida* biblioteca de l'escriptor argentí té un disseny extremadament barroc; entre altres raons perquè la sensació laberíntica desorienta els lectors per culpa de la manca de referències que la disposició simètrica *ad infinitum* construeix a partir d'addicions contínues d'idèntiques formes arquitectòniques (Grau, 1989).

L'escriptor argentí construeix un immens dipòsit de llibres que els abastaria tots: volums de tots els escriptors de totes les èpoques i totes les llengües. Hem volgut encetar aquest trajecte de visites per diferents biblioteques amb el conte de Borges atès que representa l'exacerbació del principi de l'heterotopia temporal: l'aplec en un únic espai dels discursos disseminats arreu dels temps. En conseqüència, la biblioteca es converteix en un espai de memòria i eternitat.

Pel que fa als llibres concrets d'aquests espais, *La biblioteca de Babel* borgiana preveu l'existència d'un llibre que els conté a tots en una mena de clau cabalística que desxifra la paraula divina. Per a Joan Francesc Mira –traductor al català de la *Divina Comèdia* i l'*Odissea*– el llibre proteic per antonomàsia seria la narració dantiana, compendi de tota la literatura anterior, germen de la futura i gresol intemporal dels vicis i les virtuts humanes («Paradís», *El País*, 05/03/2015).

Siga com siga, aquesta visió còsmica de l'espai sumada al contingut venerable d'alguns llibres ens condueix al valor sagrat dels textos ja que el coneixement ens acosta als déus, com bé sabem els humans –i hem patit– des dels malaurats mites de Prometeu i el Gènesi. Certament, un anhel de l'home sempre ha estat accedir al coneixement diví i la virtualitat d'usar una biblioteca absoluta ens hi apropiaria: «Potser veure moltíssims llibres junts em fa sentir com una possibilitat d'omnisciència, com si la fantasia de llegir tots els llibres del món fóra un equivalent de la condició divina» (Mira, 1998: 189).

En aquest sentit no és estrany que històricament les biblioteques hagen estat ben a prop del poder i que durant segles els primers descodificadors dels textos escrits tinguessen un acreditat prestigi social, corol·lari de l'acostament al coneixement de la críptica informació política i religiosa amb què treballaven. Encara avui en dia certs professionals dels àmbits científic i jurídic actuen com a autors i desxifradors d'uns registres discursius premeditadament arcans per a bona part de la societat. Sembla que els càstigs mítics a l'espècie humana també incloïen suportar el feixuc pes d'un envitricollament expressiu gestat per aquesta mena de gurus de l'especialització contemporània...

Ja siga a través de l'ús de determinats estils expressius o bé a través de la recaptació de documents, la connexió entre poder i escriptura ha estat atàvicament ben estreta. Entre els nombrosos exemples d'aquesta simbiosi, la Biblioteca d'Alexandria n'és un de ben emblemàtic.

Més enllà de les hipòtesis sobre quin n'és l'origen fundacional, l'espai físic que ocupava o la causa de la seua destrucció, la biblioteca egípcia tingué la voluntat de projectar la supremacia sociocultural dels reis ptolemaics arreu de la regió mediterrània durant els segles IV a I a. C. De fet, la nissaga ptolemaica maldà per confeccionar una biblioteca que aplegués tot el saber escrit des de l'antiguitat a fi de, per un cantó, fer-lo servir en la seua acció de govern i, per un altre, entendre la idiosincràsia dels súbdits dels pobles que progressivament conquerien. Tot i aquests objectius, la biblioteca inserida al *Mouseion* d'Alexandria permeté atraure una comunitat de savis que aportassen dinamisme intel·lectual a la ciutat fundada per Alexandre el Gran. Així doncs, veiem el valor polític de la biblioteca com a factor d'atracció de sabers i difusió de prestigi social (Canfora, 1990).

A partir dels seus coneixements com a hel·lenista, Mira explica que la història de la literatura occidental ha girat al voltant d'un centre únic i aquesta posició refractària a la resta de la humanitat no ha permès, fins a finals de segle XIX, incorporar models literaris excèntrics. Ara bé, l'intel·lectual valencià recorda que durant l'època hel·lenística, en què es funda i creix la biblioteca d'Alexandria, hi ha un parèntesi de policentrisme políticocultural. Aquest enriquiment amb què se superen les limitacions d'una única metròpoli es produeix gràcies a la construcció de biblioteques a Pèrgam, Atenes i Antioquia; a més de l'existent a Alexandria («Literatures: de la Bíblia al *Tirant*, 1», *El Temps*, 19/04/2014).

Conseqüentment, l'espai de la biblioteca arriba a ser un signe de la cosmovisió d'una època atès que actua com a imatge d'una determinada manera de concebre les relacions entre la cultura i l'organització social.

La càrrega simbòlica de què gaudeixen aquests llocs ens referma en l'analogia borgiana entre el planeta i aquell món a petita escala que són les biblioteques. Efectivament, els catàlegs de les biblioteques de l'inici de la contemporaneïtat ja reflectien aquesta identificació quan van començar a acollir en el seus dipòsits llibres de qualsevol indret del planeta. Un reflex primigeni de la globalització. Tot fent una mirada retrospectiva, Joan Francesc Mira considera aquesta nova realitat com una transformació substancial en argumentar que quan un lector europeu

Té com a heroïna una dama de l'infinít imperi rus, un xiquet de l'Índia o un capità balener de Nova Anglaterra, vol dir que hi ha un canvi de paradigma pel qual el món ha deixat de tenir un centre per convertir-se en una esfera, en qualsevol punt de la superfície de la qual ens escrivim i ens llegim els uns als altres. I això no és una petita revolució: és la revolució més gran de tots els temps. («Petita història de la literatura en un planeta redó, 3», *El Temps*, 03/11/2015)

3. LES BIBLIOTEQUES I L'AUTORITAT

Com hem vist amb la mítica Biblioteca d'Alexandria, determinades biblioteques s'han edificat com a símbol de l'autoritat adés i ara. De fet, els edificis construïts per albergar els grans fons bibliogràfics s'han aixecat al voltant dels centres de poder ja siga dels palaus governamentals, dels temples religiosos o de les institucions acadèmiques a fi de prescriure respectivament una ideologia política, una conducta dogmàtica o un currículum cultural.

En aquest sentit, les reflexions del sociòleg francès Henri Lefebvre sobre la complexitat de l'espai ens semblen ben sucoses. Lefebvre considera que cal acostar-se a la ductilitat del concepte d'espai entenent-lo com el resultat de processos històrics, un producte social en el qual actuen simultàniament tres vectors.

Per un cantó, les *pratiques spatiales*, que creen l'espai percebut (*perçu*) de la vida quotidiana. Per un altre, els *espaces de représentation*, que són els espais que es viuen (*vécu*) a través d'un ordit de símbols que aconsegueixen superar emotivament el lloc físic de la simple quotidianitat gràcies a la força de significat dels objectes que el componen. Contra aquestes visions perceptives i vitalistes actuen les *représentations de l'espace*, que projecten una concepció de l'espai (espai *conçu*) amb la voluntat d'imposar una organització interessada mitjançant les estratègies ideològiques de la tecnocràcia (Lefebvre, 1974: 42-49). Tot i que Lefebvre se situa en una línia intel·lectual vinculada al marxisme humanista, comprovem que la tríada de vectors que planteja per reflexionar sobre l'espai és simètrica a la defensada per l'estructuralisme de Lévi-Strauss: dimensió real, imaginària i simbòlica.

Un exemple d'aquesta simultaneïtat de plans conceptuals són les biblioteques nacionals dels estats moderns, on se superposen el valor simbòlic dels llibres que acullen i la concepció ideològica del projecte polític de l'estat que manté aquesta classe d'espai. Tanmateix, és clar que la vivència dels espais de representació es potencia a través dels discursos que sobre aquests indrets es generen. Així doncs, la textualització ajuda a fer-los emblemàtics per la càrrega emotiva que s'activa al seu voltant. En efecte, segons Lefebvre, els *espaces de représentation* gaudeixen d'allò que els atorga la simbologia derivada de les descripcions que els escriptors n'han fet.

Òbviament, també podem trobar discursos que deixen constància de la visió esbiaixada amb què s'han disfressat les aures simbòliques de determinades biblioteques patriòtiques. Amb aquest objectiu relata Mira, en la columna «La reial biblioteca» (Mira, 2014: 218-221), com es va perpetrar la Biblioteca Nacional del Regne d'Espanya; succés històric que aprofita l'activista valencià per divulgar, reivindicativament, el coneixement social d'un espoli patit pels valencians. Tenint en compte l'objectiu que persegueix, cal destacar que, a diferència d'altres

columnes en què centra l'atenció en la vàlua bibliogràfica o arquitectònica de la biblioteca de què parla, en aquesta ocasió limita la seua tesi a la usurpació militar gestada per Castella.

Encara dins de l'esfera política, Mira explica la manera com fou ideada la Biblioteca Nacional de França. En aquesta ocasió, el lloc triat per ubicar aquest emblema de la *grandeur* cultural francesa i, de retruc, del poder de la República, fou l'indret on l'administració col·laboracionista amb el nazisme amuntegava les pertinences expropiades als seus ciutadans jueus abans de deportar-los als camps d'extermini. La ubicació de la *Bibliothèque Nationale* més que deixar empremta de la memòria del passat a partir dels llibres que alberga, esborra la memòria d'una acció política que és un pes vergonyant en la consciència de la *République*:

Vaig visitar la nova Biblioteca Nacional de París, aquell inexplicable monument a la pròpia memòria que va fer construir Mitterrand. I allà en aquells solars, on ara hi ha la gran biblioteca, hi havia fins el final de la guerra el magatzem on els alemanys van portar tot el botí saquejat als jueus de París. («La Grande Bibliothèque», *El Temps*, 25/02/2014).

Una prova fefaent del lligam indestruïble entre la biblioteca i l'autoritat és la sistemàtica destrucció d'aquests espais arquitectònics i els seus documents per qualssevol classes d'enemics en temps d'hostilitats. Per posar-ne dos exemples ben allunyats en el temps, cal recordar la destrucció de la Biblioteca d'Alexandria per part dels cristians al segle III d. C. (Canfora, 1990), que atiaven el foc contra la cultura pagana o, molt més recentment, la destrucció de la Biblioteca de Sarajevo.

Així ho expressa el columnista aprofitant-ne la inauguració una vegada que aquest edifici, gresol d'estils orientalitzants, fos restaurat:

Ara l'edifici torna a ser biblioteca, però els milers de llibres valuosos, els centenars de manuscrits únics, no tornaran mai a la vida des de les cendres. Els atacants sabien molt bé què hi havia en aquesta biblioteca: ho sabien, i per això la van cremar. («Una biblioteca, un pati, un ball», *El País*, 03/07/2014)

El fet que Vijecnica, la biblioteca de la capital bosniana, fos un símbol d'interculturalitat bibliogràfica i arquitectònica va empènyer l'exèrcit serbi a cremar-la durant el setge a la ciutat l'any 1992. La paradoxa rau en el drama que qui va ordenar disparar els projectils de fòsfor roent contra la biblioteca fou un professor universitari especialista en literatura i usuari habitual d'aquest espai...

El resultat d'aquesta hostilitat cap a la cultura institucional ha estat la desaparició sistemàtica d'aquelles biblioteques que tenien una dependència directa amb el poder i, tanmateix, l'afortunada conservació dels documents de biblioteques petites o privades a causa de la seua independència de les institucions de govern. Aquesta discreció i absència de simbolisme dels espais bibliogràfics

ubicats en àmbits privats o més modestos ha fet que hàgem conservat documents que haguessen estat destruïts, cas d'haver estat exposats en centres dependents dels focus de domini.

Així doncs, els projectes de la construcció de la Biblioteca Nacional de París i el de la destrucció de la Biblioteca de Sarajevo són exemples d'espais concebuts per a projectar visions ideològiques atès que són filles d'una finalitat patriòtica que les ha concebudes des de la fredor estratègica dels despatxos. La tècnica constructiva o destructiva emprada en ambdues biblioteques ha servit per a implantar una cosmovisió cultural que s'imposa al conjunt de la societat.

Un altre referent paradigmàtic de la connexió entre l'autoritat, en aquest cas religiosa, i l'escriptura és la Biblioteca Vaticana. Com hem comentat més amunt, el recurs de l'escriptura ha estat cabdal per configurar i seleccionar els arxius de la memòria col·lectiva i desenvolupar una determinada *gestió social dels coneixements* (Ríos i Salvador, 2008: 14-17). En el cas del Vaticà, la biblioteca també es presenta com una entitat per mitjà de la qual la jerarquia catòlica gestiona uns arxius de gran valor simbòlic i intel·lectual.

Així ho recorda l'assagista valencià, que va cursar estudis universitaris de Filosofia en les universitats romanes Gregoriana i Lateranense, centres on es vivia un enriquidor ambient internacional i un exigent model pedagògic ancorat en una integral formació humanística en què destacava l'estudi de les disciplines en llatí:

En aquells patis interiors hi ha portes de bronze i de fusta massissa que donen a institucions reservades, i hom constata que l'Església romana no és una multinacional com les altres: no és efímera, sinó permanent; no té residència en edificis lleugers de vidre i de plàstic, sinó en palaus robustos de pedra picada.[...] Aquest petit regne independent de mig quilòmetre quadrat, aquest recinte històric que és un petit estat emmurallat, conté una combinació única d'esperit i de pedra, de religió, diplomàcia i política, de servei a les ànimes i de finances no sempre confessables, d'homes de Déu i d'ambicions de poder. («Els patis del Vaticà», *El País*, 18/10/2012).

Per acabar d'il·lustrar com les institucions socials més representatives projecten la seua imatge pública gràcies a un ens com la biblioteca, en l'article «La bíblia d'Eton» (2010: 121) Mira al·ludeix a la Biblioteca d'Eton com a exemple d'estament acadèmic amb un potentíssim influx polític: nombrosos primers ministres britànics s'han format en aquest col·legi fundat al segle XV, que es troba a la vora del castell de Windsor.

Seguint la conceptualització triàdica de Lefebvre, aquests assajos de Mira són una prova de com un espai purament *percebut* es transforma en espai *representat*. Aquesta transformació es vehicula a través de la textualització que l'autor fa de les visites a certs llocs bibliogràfics en fer-ne assaig literari. Al capdavall, la força distintiva de la literatura aconsegueix dotar el referent descrit d'unes adherències

emotives i culturals que revesteixen l'indret d'una virtualitat simbòlica amb què el visitant aconsegueix viure l'espai més enllà de la simple percepció asèptica.

4. ELS USUARIS I L'ACCÉS

Aquesta custòdia de la memòria escrita que es fixa en els diversos tipus de documents venerats per acollir el sediment del temps, ens condueix a una derivada: la possibilitat d'accedir-hi. Per una banda, la disponibilitat de les institucions –polítiques, religioses o acadèmiques– que emparen les col·leccions bibliogràfiques per tal que el ciutadà pugui ser-ne usuari, emet la imatge de permeabilitat democràtica amb la comunitat de què formen part i a què s'adrecen. Tot i açò, no hem d'oblidar que amb aquesta operació també projecten una específica selecció canònica de la informació cap a la societat a la qual interpel·len. Per tant, prescriuen el marc ideològic que la comunitat assimilarà o que posarà en qüestió més o menys apocalípticament.

Fet i fet, parlem de quina és la selecció del patrimoni que els qui dirigeixen una col·lectivitat consideren que ha de formar part del llegat que rebran les generacions futures de manera que s'assegure la continuïtat de l'herència del col·lectiu social. Per a l'antropòleg Manuel Delgado (2011), sovint es produeix una institucionalització d'un tipus específic de patrimoni que interactua amb el lloc on es diposita. Tots dos elements, el contingut i, en el nostre cas, el continent de la biblioteca es retroalimenten fins al punt de sacralitzar-se quan la població assumeix que els elements triats són l'única memòria comuna que té dret a formar part del patrimoni general (Godoy i Poblete, 2006).

Per una altra banda, aquell a qui han atorgat la possibilitat d'accés gaudeix d'un estatus singular perquè aquest *ritual de pas* l'endinsa en una comunitat cultural prestigiosa. L'usuari ateny una condició especial –sacerdot, escriba, erudit, savi, investigador, especialista, expert...– segons la relació que cada època estipula que ha d'haver-hi entre l'arquetip d'estudiós i els documents escrits. De fet, la voluntat d'alfabetització universal en el món occidental i, consegüentment, l'obertura d'espais públics de lectura és un procés ben contemporani, que podem datar a partir de la segona part del segle XIX. Per a Delgado, l'espai públic –i, per tant, les biblioteques públiques– formen part d'aquest projecte socialdemòcrata que té com a finalitat una reforma ètica del capitalisme, però que alhora el legitima gràcies a la identificació de l'individu com a ciutadà amb uns drets limitats.

Siga com siga, l'accés particular als espais dels llibres ha estat factible en diferents períodes històrics tot i que amb restriccions considerables. Com a models reconeguts d'aquestes pràctiques, trobem l'accés a la biblioteca personal d'Aristòtil per part dels membres del Liceu o l'entrada a les biblioteques principescues del Renaixement d'aquells savis d'origen molt divers que, tot

demonstrant a través d'uns capteniments cortesans el seu anhel de coneixement, podien consultar els documents propietat dels mecenes (Jacob, 2003).

En certes columnes, Mira configura un *ethos* marcadament intel·lectual que palesa la seua adscripció a aquesta estirp. Efectivament, explicita aquest reconeixement a partir d'exposar les seues experiències personals com a usuari d'algunes biblioteques emblemàtiques. Així ho expressa en aquest fragment amb què descriu la seua estada a la Biblioteca Vaticana a fi d'aplegar informació per escriure la novel·la *Borja, papa*:

Cada matí, poc després de les vuit, jo arribava a la porta lateral, on els guàrdies suïssos em saludaven amb un «Buon giorno, professore», i llavors entrava als patis interiors, passava pel *cortile Borgia* (els Borja són els únics que tenen un pati, una torre i uns apartaments amb nom propi als palaus apostòlics), i enfilava l'escala cap a la biblioteca. («Els patis del Vaticà», *El País*, 18/10/2012).

Certament, l'accés peculiar a aquests espais és un altre dels principis característics de les heterotopies de Foucault:

En général, on n'accède pas à un emplacement hétérotopique comme dans un moulin. Ou bien on y est contraint, c'est le cas de la caserne, le cas de la prison, ou bien il faut se soumettre à des rites et à des purifications. On ne peut y entrer qu'avec une certaine permission et une fois qu'on a accompli un certain nombre de gestes. (Foucault, 1984: 49).

El reconeixement que hi permet l'accés designa l'usuari com a membre d'una esfera culturalment prestigiosa. Conseqüentment, el ritual de pas facultat, per un cantó, el diàleg utòpic amb els autors i pensadors del passat; i, per un altre, la interacció vivencial amb els membres d'aquest grup d'elit del qual l'usuari passa a formar part mitjançant l'accés a aquestes biblioteques egrègies:

O com a la biblioteca de la Universitat de Princeton, que és com una catedral amb quatre o cinc pisos i tres soterranis, on jo tenia un «cubicle» personal, i quilòmetres de prestatgeries a lliure disposició: el dos soterranis d'història i ciències socials, més d'un milió de llibres tots per a mi. («Llibres», *El País*, 29/01/2015).

Tot compte fet, en aquestes columnes Mira, des d'una posició professoral, projecta un *ethos* matisadament orgullós d'accedir a espais bibliogràfics que irradien una aura de prestigi, on incorporar-se és signe de solidesa cultural i d'estima pel saber.

Sobre la gestió que pot fer l'usuari d'aquestes biblioteques descrites per Mira, és evident inferir que es troba lluny de les propostes exposades per Umberto Eco. En efecte, el semiòleg italià s'allunya de la pàtina de sacralització

de la bibliofília en optar perquè la dinàmica de funcionament de les biblioteques permeta que l'usuari es moga per l'espai de manera molt lliure per tal que l'estada al centre siga una experiència d'esbarjo i descobriment. Així doncs, l'espai dels llibres ha de potenciar una inserció dels costums socials vinculats a la manera de concebre el lleure en la societat actual. Per tant, la mobilitat en els diferents espais de la biblioteca, el pas sense traves administratives als documents del catàleg, la facilitat per fotocopiar els documents, la comunicació lliure entre les zones de préstec i la cafeteria o el restaurant, etc., són condicions que servirien per revitalitzar les biblioteques i que aportarien més guanys en forma de beneficis a la formació cultural de la ciutadania que pèrdues en forma d'hipotètics robatoris de llibres o del seu deteriorament. Ben lluny queden els còdexs aferrats amb cadenes a les taules de les biblioteques dels monestirs medievals sobre els quals Eco tant havia novel·lat.

Més enllà del tipus de gestió que se'n faça, cal que tinguem en compte una paradoxa apuntada per Foucault: pot haver-hi biblioteques amb un accés que sembla obert per a tothom però que tan sols són profitoses per als iniciats, ja que el contingut de bona part dels documents que contenen resulta dissuasori i excloent per a un sector dels virtuals usuaris. Hom pot tenir la il·lusió d'entrada al lloc físic però toparà amb l'entrebanc de la incapacitat d'aprehendre la informació que s'hi diposita. Al remat, el fet físic d'entrar-hi només demostra l'exclusió que s'hi viu a dins.

Tot i açò, en el camp de la bibliofília en què es mou un intel·lectual com Mira, la seua estima per les biblioteques històriques reforça aquesta imatge d'home humanista apassionat pel classicisme cultural. De fet, per a estudiosos del Renaixement com Miquel Batllori i Francisco Rico el qualificatiu *humanista* no se circumscriu a una etapa històrica, sinó que designa una actitud fonamentada en la motivació per aprendre diferents llengües –entre les quals les clàssiques–, revisar les fonts grecolatines, traduir-ne amb fidelitat les autoritats per tal d'assolir la independència de pensament respecte les ideologies dogmàtiques.

En efecte, la insistència, per part de Mira, a posar de relleu aquest patrimoni cultural intenta subratllar una de les tesis habituals de l'hel·lenista: el coneixement de la cultura clàssica és cabdal per entendre la societat europea del nostre temps i, de retruc, entendre'ns a nosaltres mateixos.

Alhora el fet de centrar l'atenció de manera inexcusable en aquests continguts ens condueix a una de les característiques peculiars de l'autor valencià: l'ús sovintejat de seqüències descriptives en les columnes periodístiques. La brevetat del gènere columna és un factor dissuasori per a la majoria de columnistes, que rebutgen les virtualitats argumentatives de les descripcions en aquests assajos periodístics. Tanmateix, Mira insereix ací i allà descripcions per fixar l'atenció del lector en determinats aspectes temàtics i alhora fer una tria lèxica,

amb connotacions positives o negatives a cada cas, que incline l'orientació argumentativa envers la tesi que pretén traslladar-hi:

Tinc un amor especial per les biblioteques il·lustres i antigues, aquelles sales amb els murs coberts d'armaris de fusta fosca, amb el parquet envernissat i lluent que gemega sota els peus del visitant, amb grans taules polides de lectura, amb llum tamisada i difusa, com ara la del Palazzo Farnese de Roma, la Vaticana, la del col·legi d'Eton amb el seu exemplar de la Bíblia de Gutenberg. O la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, que és una delícia impagable, un paradís de pau, un recinte de serenitat en aquesta ciutat tan escassa de seny i tan plena de crits. («L'Enciclopèdia», *El País*, 21/11/2013).

En integrar aquesta classe de motius en el discurs, l'escriptor palesa la seua decepció pel que considera, actualment, un menyspreu als sabers del passat i expressa la seua preocupació pel decaïment de la cultura clàssica. Al remat, manifesta un profund desencant per presenciar com s'esmicola una articulació cultural forjada durant segles a partir del bressol grecol·latí i continuada en períodes posteriors gràcies, entre altres factors, a la perdurabilitat del patrimoni europeu comú de la qual les biblioteques han estat pilars insubornables. Així mateix, aquest *ethos* que Mira construeix es caracteritza per aquest tarannà humanista que malda per fer surar una manera d'entendre el saber que veu ofegar-se.

A fi de reforçar aquesta idea, es mostra profundament refractari als elements vinculats a la nostra època postmoderna –ben a prop patim els megalòmans edificis pseudoculturals amb minsos continguts il·lustrats– mentre destaca les gratificants sensacions físiques que li desperten els llibres antics i els ambients de les velles biblioteques i llibreries. En aquesta línia, tampoc els avantatges de la digitalització dels llibres o les oportunitats oferides per les biblioteques virtuals poden substituir el plaer que desprèn el contacte sensorial amb els fulls. Conseqüentment, no és només el contingut objectiu de la informació que el suport bibliogràfic trasllada, sinó la percepció física del llibre allò que el bibliòfil delera:

He llegit en un diari de Roma que la Biblioteca Apostòlica Vaticana pretén copiar els seus arxius amb el format FITS (Flexible Images Transport System), (...) que van des de les més antigues versions gregues de la Bíblia, fins als manuscrits tardoantics de les obres de Virgili, al *De arte vendandi cum avibus* (...) Aquelles sales amb taules grans de fusta noble i fosca, els prestatges amb volums relligats en pell, aquells monjos benedictins amb barba blanca i ordinadors portàtils, aquelles joves nòrdiques que preparaven tesis doctorals sense manies, i sobretot aquell aire que tenen els espais que són alhora sòlids i entranyables, com era aquella biblioteca. («Arxius», *El País*, 20/05/2010).

5. UNA BIBLIOTECA HERCÚLIA: DESCRIPCIÓ I ARGUMENTACIÓ

Dins d'aquesta succinta conceptualització dels espais dels llibres que estem exposant, volem fer ara un tast de l'ús que Mira fa de les seqüències descriptives en les columnes en què en parla, atès que, com hem apuntat adés, és un tret d'estil destacat en el columnista valencià.

En una columna com ara «Una biblioteca en el desert» (Mira, 2009: 37-40) opta per desenvolupar el discurs mitjançant una amplíssima seqüència descriptiva, que clou amb un capgirament valoratiu intrínsec del gènere article d'opinió. Fet i fet, és un article paradigmàtic de les columnes de tipus descriptiu de l'intel·lectual valencià, ja que n'inclou elements habituals com són: el viatge com a motiu generador del tema; la focalització de la mirada en referents culturals canònics; l'anàlisi derivada, no tant d'una ideologia prèvia, sinó de l'observació efectuada; i, al remat, la comparativa entre allò copsat i algun element de la realitat valenciana.

La tria dels elements lingüístics que escull a fi de desenvolupar la descripció de l'exòtica biblioteca de Tamgrut, permet generar una atmosfera amb què el lector percep la tasca èpica del senyor Ben Nassir, el creador al segle XVII d'aquesta biblioteca situada a les portes del desert.

Un tret destacable rau en el fet que la textualització d'algun dels fragments que descriuen l'espai inhòspit on s'ubica la biblioteca de Tamgrut es desenvolupa a través d'una descripció itinerant. Aquesta estratègia permet personalitzar la descripció perquè l'emet des del punt de vista de l'enunciador viatger gràcies a certs elements d'íctics (*allà, al fons, ací*). A més, aquest recurs de la descripció itinerant atorga dinamisme a través de verbs d'acció (*cal deixar el cotxe, pujar per un carreró, arribar a una porta...*). En conseqüència, l'enunciador palesa la seua presència al text manifestant la perspectiva amb què fa avançar una descripció que, sense aquests elements, seria purament estàtica.

Al capdavant, aquesta focalització descriptiva des de la perspectiva de l'*ethos* viatger que l'autor endega, activa una característica immanent del contracte comunicatiu establert per aquest gènere periodístic: la transmissió al lector de les inquietuds personals del jo que assumeix la responsabilitat del discurs.

Pel que fa a la funció discursiva, aquesta seqüència descriptiva lloa l'extraordinària passió pels llibres del fundador de la biblioteca de Tamgrut per efectuar, com a conclusió, una comparació entre el respecte reverencial de què gaudeix la imatge del senyor Ben Nassir per part dels seus veïns i l'hostilitat patida per Joan Fuster quan va fer de la seua casa de Sueca un àmbit de llibres des d'on impulsar el seu compromís intel·lectual i cívic. D'aquesta manera, els elements lingüístics modalitzadors de l'extensa seqüència descriptiva que articula el text funcionen com un recurs al servei de la dominant argumentativa amb què conclou aquest

article d'opinió: «Perquè hi ha deserts de moltes classes, i els de roca i arena són sempre els pitjors». (Mira, 2009: 40).

Si el senyor Ben Nassir és un exemple herculi del que significa confeccionar personalment una biblioteca malgrat les dificultats logístiques a què s'havia d'acabar, finalitzarem aquesta revisió del tractament de l'espai de la bibliofília a través dels assajos periodístics de Joan Francesc Mira amb unes referències sobre alguns bibliòfils que forjaren altres models de biblioteques en el seu àmbit privat.

6. LES BIBLIOTEQUES DE L'ÀMBIT PARTICULAR

Les persones amb afany cultural han demostrat una fascinació pels llibres que els ha impulsat a fornir biblioteques en el seu àmbit privat malgrat qualsevol classe d'entrebanc econòmic, censorador o logístic com hem pogut comprovar amb el capteniment del senyor Ben Nassir. Més enllà dels casos extrems, constatem que el sorgiment dels diferents tipus de biblioteques particulars en cada època històrica és un indicador de les noves formes de correspondència entre el saber i la societat que cada època provoca. A més, la revisió d'aquests espais és un mitjà aclaridor per a definir la trajectòria vital de qui ha recopilat els llibres. Vegem alguns exemples d'aquesta simbiosi en diferents períodes històrics.

A partir del segle XVI, la convergència de l'aparició de la impremta amb l'esperit burgès del renaixement potencia la voluntat de confeccionar biblioteques en un context íntim. Poc després apareix el model de biblioteca privada de l'*honnête homme*: aquell hereu de les conductes cortesanes de Baltasar de Castiglione i del distanciament irònic de Montaigne. A cavall entre els segles XVI i XVII, aquest diletant confecciona la seua biblioteca privada lluny de l'exhaustivitat erudita dels humanistes, alhora que refusa el limitat utilitarisme derivat dels inicis del saber especialitzat de cada camp professional. Així, el gabinet de l'*honnête* acull aquells volums que li proporcionen *divertimento*, més enllà de tries canòniques i d'intencions exegetiques. Ací, la sala de lectura d'aquest home que viu entre l'humanisme i la il·lustració revela un acostament a la cultura basat en el gust personal amb una finalitat de lleure (Chatelain, 2003).

Un altre model que reflecteix aquests lligams entre el patró de biblioteca i el marc sociocultural és l'il·lustrat del segle XVIII. En l'article «La casa de Goethe», Mira descriu una classe de biblioteca burgesa en què el benestar que aporten les comoditats derivades del progrés del segle XVIII s'adiuen amb l'esperit culte de la il·lustració i prefiguren l'individualisme del romàntic:

Però no era palau sinó casa: la casa d'un gran burgès de la ciutat, com aquells que un segle o segle i mig més tard es construïen grans casalicis a Barcelona o a València.

[...] Vull dir que és d'aquelles cases on no saps què admirar més, si la calefacció o la biblioteca. [...] visitant la casa es comprèn que la perfecció de la vida fóra, per a ell, més important que la literatura i els llibres. (Mira, 1998: 170).

Nogensmenys, al segle XX es fan més laxes les costures de molts camps de l'organització social i, en conseqüència, els espais privats dels llibres també deixen veure aquesta pluralitat d'estils i finalitats:

La casa i l'estudi de Joan Coromines, amb les immenses calaixeres dels seus diccionaris. La cel·la del pare Batllori a Barcelona i el seu despatx a la Casa *degli Scrittori* de la Companyia de Jesús a Roma, on els llibres s'acumulen fins al sostre. El racó de Joan Fuster a Sueca, amb el tendur, el tocadiscos i el flexo encés. I el despatx del professor Sanchis Guarner al seu pis de València. (Mira, 2009: 218).

Ací Mira aprofita la descripció del despatx del filòleg Manuel Sanchis Guarner per tal de dibuixar la imatge arquetípica de la biblioteca privada de l'intel·lectual burgès del segle XX. El professor Mira recorda aquesta visita i, en fer-ne la descripció, recrea l'ambient d'un habitatge que podria ser perfectament la biblioteca de la seua llar.

Com hem apuntat més amunt, dins d'un gènere com l'assaig periodístic, la presència de l'autor en el discurs és un tret inherent. De fet, la fidelitat entre l'escriptor i el lector es basa especialment en l'exhibició que aquell fa de determinades facetes de la seua vida. Ara bé, sense endinsar-se en les emocions subjectives que corresponen com a gènere a la lírica. Tot i aquest tracte directe, pot haver-hi moments en què l'autor opta per vehicular implícitament –amb la referència a altres personatges– aspectes particulars de la seua privacitat a través de la projecció que en fa amb aquesta classe de descripcions. Així doncs, la descripció del despatx de Sanchis Guarner hauria servit perquè Mira ens expliqués com és una biblioteca semblant a la seua: «No era massa gran, però mitja casa feia ofici de biblioteca, i des de l'entrada els llibres, els quadros i els gravats transmetien una sensació de lloc ple d'aquella ciència i d'aquell solatge de cultura que no es poden improvisar.» (Mira, 2009: 219-220).

Tot compte fet, hem arribat al final d'aquest trajecte en què hem escorcollat diverses tipologies de biblioteques per arribar indirectament a tafanejar per la biblioteca de l'escriptor que ens ha servit per il·lustrar algunes de les peculiaritats d'aquests espais tan encisadors per als bibliòfils. En l'apartat següent farem una brevíssima visita al context de les llibreries.

7. LES LLIBRERIES

Per finalitzar aquest sintètic recorregut pels espais de la bibliofília, només caldria fer un apunt sobre el valor que té la presència de llibreries en les ciutats des de la perspectiva de Mira.

Com s'ha dit més amunt, la configuració d'aquest *ethos* que escenifica el tarannà de l'intel·lectual de tipus humanista, també es representa en la selecció dels llibres que destaca en visitar un dels altres grans espais de la bibliofília com són les llibreries. En primer lloc, la presència de llibreries en certes localitats que Mira visita són per al viatger un indicatiu de consciència cultural per part de la població. En concret, subratlla el valor d'aquestes botigues en països petits de Centreeuropa que han sabut mantenir una empremta cultural genuïna a pesar de les hostilitats i les ocupacions que han patit al llarg dels segles. En aquest model de columnes, trobem al Mira que activa la seua mirada de formació antropològica, ja que és l'observació empírica de la realitat el recurs a partir del qual reflexionar-hi i deduir-hi unes conclusions:

Jo recordaré sempre els carrers i les places, els tramvies i els autobusos, de Budapest i de Praga. Atrotinats, despintats, a l'altre extrem de l'opulència llampant dels seus veïns d'aquest costat. Però plens de gent llegint un llibre. Els aparadors de les botigues i els supermercats penosament buits, i els aparadors de les llibreries gloriosament plens (de llibres no prohibits, això sí). (Mira, 1997: 106).

En aquest tipus de columnes textualitzades a partir de descriure l'experiència d'un viatge, l'assagista centra l'atenció en el tipus de llibreries o de biblioteques que hi troba o que hi percaça: «El carrer del filòsof és en realitat una part de la Via di San Biagio ai Librai, és a dir de Sant Blai dels Llibreters, i efectivament està ple de llibreries de nou i sobretot de vell.» (Mira, 2010: 36-37).

A més a més, com a client d'aquests establiments, destaca la possibilitat d'adquirir clàssics en llengua original amb què torna a remarcar el seu insubornable perfil humanista, que mai oblida la importància de revisar les obres fundacionals de la cultura europea. Aquesta selecció de llibres s'explicita en els textos «El setè segell» i en «Clàssics a l'estació»:

Vaig passar per la Llibreria del Raval, i vaig comprar el llibre: els quatre evangelis, els fets dels apòstols, les cartes, i el llibre de l'Apocalipsi. [...] El volum porta, doncs, una traducció catalana, la versió llatina de la Vulgata, i els textos grecs més o menys originals. (Mira, 2001: 169).

8. A TALL DE CONCLUSIÓ

Els principis heterotòpics de M. Foucault ens han servit per explicar el magnetisme que les biblioteques tenen gràcies a acollir discursos que s'ubiquen fora del temps, qualitat que atorga, paradoxalment, una aura d'eternitat a uns espais tan constrets en uns límits arquitectònics.

A més a més, la concepció de l'espai de la biblioteca com una noció que es desdobra en diferents dimensions ens ha permès explicar la força simbòlica d'uns indrets que poden sobreposar-se al simple espai percebut i a les intencions de reduir-lo als interessos de determinades actuacions ideològiques. Fet i fet, els discursos que els llibres i els espais que els alberguen generen permeten activar una simbologia que revitalitza l'imaginari d'aquests espais de representació, en la terminologia de H. Lefebvre.

Pel que fa als discursos que els espais dels llibres han generat, en el nostre cas, hem analitzat el corpus de columnes d'opinió de l'escriptor valencià J. F. Mira a fi de revisar de quins models de biblioteca hi parla i quin posicionament pren quan els incorpora als seus assajos periodístics.

De fet, malgrat que la columna d'opinió gaudeix d'una considerable versatilitat d'estils i temes, aquest gènere periodístic es vertebrava a partir d'unes característiques indefugibles: la brevetat, la modalització rellevant de l'enunciador i el tractament fragmentari dels assumptes que exposa. No obstant aquesta fragmentació hereva de l'assaig, examinar la producció periodística d'aquells columnistes que han desenvolupat una extensa trajectòria en aquest gènere permet reconstruir la visió que transmeten sobre certs temes que hi són recurrents.

Aquest ha estat el cas de Mira, que ha bastit una amplíssima obra articulística en premsa de meitat dels anys setanta del segle XX ençà. El fet que bona part d'aquestes columnes s'hagen recollit en llibres específics demostra la possibilitat de donar cohesió a la fragmentació inherent al gènere i analitzar-les com un assaig seriati.

Així doncs, hem espigolat entre l'àmplia obra periodística de Mira per tal d'aplegar les distintes peces d'un trencadís que il·lustren la conceptualització que l'autor valencià ha exposat sobre els espais dels llibres i, alhora, observar que l'autor s'investeix d'un *ethos* profundament amatent a qualsevol motiu cultural vinculat amb l'esperit humanista. Aquesta operació ens ha facultat per resseguir en quines tipologies d'espais llibrescos posa el focus i, paral·lelament, reflexionar sobre la relació entre la biblioteca com a entitat institucional i la gestió política, religiosa i acadèmica que històricament les autoritats n'han fet.

Així, hem comprovat que la biblioteca és un espai cultural que, per la multiplicitat de dimensions interpretatives que acull, possibilita examinar les connexions entre poder, saber i societat; en altres paraules, com les autoritats de cada època gestionen els arxius de la memòria i els coneixements col·lectius. En

aquest sentit, les condicions d'accés i els protocols d'ús de les biblioteques també indiquen la posició ideològica i estètica des de les quals es gestiona el patrimoni escrit que aquests espais alberguen.

Pel que fa a les estratègies textuais, la fixació de Mira envers els motius vinculats al cànon cultural clàssic –i el silenci o el rebuig a formes culturals representatives de la postmodernitat– es plasma en un ús original de seqüències textuais que descriuen aquesta classe de referents dins dels discursos argumentatius de les columnes.

Aquest captament fa que Mira hi presente uns rituals de lectura que troben un caliu idoni en l'ambient burgès de les biblioteques privades; especialment aquelles pertanyents a una tipologia d'intel·lectual europeu amb què l'autor s'emmiralla. Tot compte fet, l'extensió d'aquest espai privat cap a la resta de la ciutat esdevindria l'ideal del bibliòfil:

Magris es posa a caminar com una bala, à *toute allure*, pels carrers i les places de Trieste. Finalment, després d'alguns dubtes, es decideix a portar-lo al pis de la seua infantesa: els llibres de Magris, com en un conte hipotètic de Borges, es troben disseminats, segons la matèria, als quatre cantons de la ciutat... (Mira, 2006: 183-184).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BATLLORI, M.** (1995): *Humanismo y Renacimiento*, Barcelona, Círculo de Lectores.
- BORGES, J. L.** (2005): *Narraciones*, Madrid, Cátedra.
- CANFORA, L.** (1990): *La biblioteca desaparecida*, Gijón, Trea Letras.
- CHATELAIN, J. M.** (2003): «De la *librairie* de Montaigne al gabinete de libros escogidos: la biblioteca del *honnête homme* en el siglo XVII», en JARAUTA, F. (ed.): *De Alejandria a la biblioteca virtual*, Santander, Fundación Marcelino Botín, 87-103.
- DELGADO, M.** (2011): *El espacio público como ideología*, Madrid, La Catarata.
- GODOY, M.; POBLETE, F.** (2006): «Manuel Delgado: sobre antropología, patrimonio y espacio público», en *Revista austral de Ciencias Sociales* [online], n. 10, 49-66. <http://mingaonline.uach.cl/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0718-17952006000100004&lng=es&nrm=iso>
- ECO, U.** (1986): *De bibliotheca*, Paris, L'Échoppe.
- GRAU, C.** (1989): *Borges y la arquitectura*, Madrid, Cátedra.
- FOUCAULT, M.** (1984): «Des espaces autres», *Architecture, Mouvement, Continuité*, n. 5 (octubre), 46-49.

- JACOB, C.** (2003): «De Alejandria a Alejandria», en JARAUTA, F. (ed.): *De Alejandria a la biblioteca virtua*, Santander, Fundación Marcelino Botín, 139-163.
- LEFEBVRE, H.** (1974): *La production de l'espace social*, Barcelona, Anthropos.
- RICO, F.** (1993): *El sueño del humanismo. De Petrarca a Erasmo*, Madrid, Alianza.
- RÍOS, I.; SALVADOR, V.** (2008): *L'ensenyament del discurs escrit*, Alzira, Bromera.

Columnes periodístiques de Joan Francesc Mira citades:

- «Temps de llibres», en *Cap d'any a Houston, Texas*. València, Tres i Quatre, 1998, 189-192.
- «Paradís», en Quadern *El País* Comunitat Valenciana, 05/03/2015.
- «Literatures: de la Bíblia al *Tirant*, 1», en *El Temps*, 19/04/2014.
- «La reial biblioteca», en *La condició valenciana*, Alzira, Bromera, 2014, 218-221.
- «País de pocs palaus», en *Cap d'any a Houston, Texas*. València, Tres i Quatre, 1998, 64-67.
- «La Grande Bibliothèque», en *El Temps*, 25/02/2014.
- «Una biblioteca, un pati, un ball», en Quadern *El País* Comunitat Valenciana, 03/07/2014.
- «Els patis del Vaticà», en Quadern *El País* Comunitat Valenciana, 18/10/2012.
- «La Bíblia d'Eton», en *Europeus. Retrat en setanta imatges*, Alzira, Bromera, 2010, 121-122.
- «Llibres», en Quadern *El País* Comunitat Valenciana, 29/01/2015.
- «L'Enciclopèdia», en Quadern *El País* Comunitat Valenciana, 21/11/2013.
- «Arxius», en Quadern *El País* Comunitat Valenciana, 20/05/2010.
- «Una Europa que torna», en *Els sorolls humans*, Alzira, Bromera, 1997, 106-109.
- «Napolitans», en *Europeus. Retrat en setanta imatges*, Alzira, Bromera, 2010, 36-37.
- «El setè segell», en *Déus i desastres*, Papers de finals del segle, Barcelona, Proa, 2001, 169-171.
- «Clàssics a l'estació», en *Una biblioteca en el desert*. Alzira. Bromera, 2009, 112-114.
- «Una biblioteca en el desert», en *Una biblioteca en el desert*. Alzira, Bromera, 2009, 37-40.
- «La casa de Goethe», en *Cap d'any a Houston, Texas*, València, Tres i Quatre, 1998, 169-171.
- «El despatx de don Manuel», en *Una biblioteca en el desert*, Alzira, Bromera, 2009, 218-221.

«Biblioteca», en *Paradís, pestes, kalàixnikovs*, València, Tres i Quatre, 2006, 183-184.